

О. В. Міщенко,
кандидат педагогічних наук,
провідний науковий співробітник відділу
навчання української мови та літератури,
Інститут педагогіки НАПН України,
e-mail: mksenja1810@gmail.com

ФОРМУВАННЯ ПРЕДМЕТНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПРОЦЕСІ АНАЛІЗУ ЗАГОЛОВКОВОГО КОМПЛЕКСУ ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Ключові слова: заголовковий комплекс, назва, присвята, епіграф, урок української літератури.

Поняття “заголовковий комплекс” досить поширене в науковому обігу для номінації елементів початку літературного твору. Заголовкова модель епічних жанрів уміщує обов’язковий компонент – *назву*, факультативні – *присвяту*, *епіграф*. Ці складники є інформаційно насиченими елементами, які подані в максимально сконденсованому вигляді, супроводжуються графічно-просторовим виділенням та займають сильну позицію в тексті твору. Повною моделлю заголовкового комплексу є наявність всіх компонентів, що становлять єдине смислове ціле.

Заголовковий комплекс визначаємо одним із найголовніших прийомом апперцепції літературних творів різних жанрів. Тому на уроках української літератури в старших класах непродуктивно аналізувати художній твір без урахування концептуальної ролі його назви, присвяти та епіграфа. Цю позицію декларують як лінгвістичні та літературознавчі розвідки (Е. Боева, М. Кожина, В. Кухаренко, В. Мерзвинський, Я. Мамонтова, В. Садівничий), так і методичні (Ю. Бондаренко, Н. Волошина, С. Жила, Г. Токмань, Б. Степанишин).

Аналіз заголовкового комплексу спрямовано на розкриття старшокласниками його інформативності, дослідження реалізації можливих моделей з урахуванням родово-жанрової специфіки твору, визначення прогностичної спрямованості, значущості окремих його складників до й після прочитання твору, розкриття їх антропоцентричної, часопросторової та концептуальної спрямованості.

Етапи дослідження заголовкового комплексу епічних творів:

1. *Теоретичний:* визначення його складників; дефініція понять “заголовок”, “епіграф”, “присвята”.

2. *Прогностичний:* осмислення асоціативного простору заголовкових слів поза текстом; визначення рівня зацікавленості учнів-читачів твором із позиції прогностичної спрямованості його назви; аналіз первинного смислу епіграфа за його першоджерелом; дослідження фактів про об’єкт присвяти твору.

3. *Практичний:* визначення місця назви твору в класифікаційній парадигмі; порівняння позатекстового та контекстуального значення заголовкових слів; встановлення взаємозв’язку назви твору з його антропоцентром та часопростором; дослідження авторської модальності крізь призму заголовкового комплексу.

Формування необхідної теоретичної бази передбачає осмислення старшокласниками таких наукових тлумачень складників заголовкового комплексу: назва художнього твору – це “перший вербальний маркер концепту (первинної ідеї, задуму) тексту, що відображає ідеологічну та естетичну позицію автора” [1, с. 5]; епіграф – це завжди “концептуальне ядро твору” [3, с. 9]; присвята – це коротка “заувага, зроблена автором певного художнього твору, що вказує на особу чи подію, якій присвячено цей твір” [2, с. 563].

З огляду на психолого-педагогічні особливості учнів старших класів (у дітей цього вікового періоду з’являється глибоко розвинута творча уява – домисли, життєві аналогії,

узагальнення фактів тощо), спершу доцільно їм запропонувати самостійно виокремити та декодувати символи, означені в назві твору; спрямовувати учнів на аналіз від заголовкової деталі в тексті до гіпотези й від гіпотези до її закодованих підтверджень. Такий аналіз допоможе розвинути в учнів асоціативне мислення, навички суб'єктивної апперцепції літературного матеріалу, адже “завдання вчителя літератури, який здійснює аналіз художнього твору, полягає передусім у формуванні саме інтерпретаційної свідомості учня” [4, с. 23].

На пропедевтичному етапі декодування заголовкових компонентів ефективним є прийом прогнозованого читання – визначення їх проекції на учня-читача. Продуктивними є такі завдання: дослідити лексико-семантичне поле заголовкових слів, дати їм власну оцінку, попередньо спрогнозувати мотиваційно-прогностичну настанову автора тощо. У процесі роботи учні повинні зробити висновок на основі асоціацій, злиття, зближення, стягування відомих смислів заголовкових слів із їхніми репрезентантами на поверхневому та глибинному рівнях тексту твору. Прогностична оцінка заголовків може свідчити й про обман очікування.

Вибір назви твору є складним і важливим творчим процесом, а інкрустація художнього тексту заголовковими словами є не випадковими вкрапленнями, а попередньо визначеним авторським прийомом. Заголовок, як “зашифрована формула” [1, с. 3], може мати приховану силу, адже письменник іноді зберігає інтригу, тому до його аналізу назви необхідно повертатися двічі: до й після прочитання твору. На завершальному етапі інтерпретації обов'язковим є прийом повторного творчого читання, що передбачає встановлення відповідності чи відмінності первинного розуміння назви твору від контекстуального. Так, під час дослідження прози ХХ ст. учні констатують, що заголовки епічних текстів цього періоду переважно позбавлені прямої вказівки на об'єкт зображення, їхні смисли трансформовані, а розкрити зміст можливо лише після сприйняття всього твору. Старшокласники доходять висновку, що не всі назви творів є відкритими для розуміння з моменту їх прочитання.

Класифікаційна парадигма домінантних типів назв програмових епічних творів для 10-11 класів:

1. *Заголовки, що репрезентують концептуальну інформацію* (“Хіба ревуть воли, як ясла повні?” Панаса Мирного та Івана Білика, “Перехресні стежки” Івана Франка”, “Intermezzo”, “Тіні забутих предків” Михайла Коцюбинського, “Земля” Ольги Кобилянської, “Камінний хрест” Василя Стефаника, “Україна в огні” Олександра Довженка, “Три зозулі з поклоном” Григора Тютюнника тощо).

2. *Заголовки, що містять вказівку на антропоцентри* (“Кайдашева сім'я” Івана Нечуя-Левицького, “Каторжна” Бориса Грінченка, “Я (Романтика)” Миколи Хвильового, “Вершники” Юрія Яновського, “Тигролови” Івана Багряного тощо).

3. *Заголовки, що визначають часопростір* (“Момент” Володимира Винниченка, “В житах” Григорія Косинки, “Місто” Валер'яна Підмогильного, “Зачарована Десна” Олександра Довженка тощо).

Окрім визначення співвіднесеності заголовків із антропоцентрами, часопростором та концептуальним змістом творів, варто апелювати до взаємозв'язків назви з іншими компонентами заголовкового комплексу. У процесі аналізу художніх текстів із присвятою варто акцентувати на тому, що за нею закріплена роз'яснювальна функція. Одним із важливих кроків до розкриття ролі епіграфа є його аналіз із позиції інтертекстуальності. Учням необхідно запропонувати поцікавитися джерелом цитування, адже епіграфи можуть містити вислови відомих діячів минулого, епіграфи-сентенції персонажів інших художніх творів та епіграфи-присвяти.

Унаслідок комплексного дослідження заголовкового комплексу старшокласники визначають такі його основні *функції*:

– *номінативна* – заголовки є елементами діалогічних зв'язків із читачем та іншими текстами, допомагають ідентифікувати твір серед широкого загалу української та зарубіжної літератури;

- *нерозривного зв'язку з текстом* – заголовок обов'язково пов'язаний зі змістом твору;
- *прогностична* – через заголовок автор передбачає, що може бути цікавим для реципієнта;
- *рамкового обрамлення* – після прочитання твору учням варто повернутися до аналізу заголовкового комплексу (нерідко заголовкові слова подають на початку й у кінці твору);
- *інтегративна або накопичувальна* – елементи заголовкового комплексу можуть мати власного автора, а ідейний зміст твору перегукуватися з першоджерелом.

Отже, формування предметної компетентності старшокласників у процесі аналізу заголовкового комплексу епічного твору на уроках української літератури спрямовано на послідовне засвоєння й застосування відповідних теоретико-літературних знань, розкриття антропоцентричної, часопросторової й концептуальної спрямованості назви, присвяти й епіграфа.

Література

1. Боева Е. В. Заголовки у творчій спадщині Григорія Сковороди (структурно-семантичний аспект) [Електронний ресурс] / Е. В. Боева. Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua>. Назва з екрана
2. Літературознавчий словник-довідник / за ред Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. К. : Академія, 2007. 752 с.
3. Постолова І. В. Романи Генріха Бюлля про війну : структура і концептосфера : автореф. дис ... канд. філол. наук : спец. 10.01.04 / Постолова І. В.; Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. Сімферополь, 2008. 20 с.
4. Токмань Г. Л. Шкільний аналіз художнього твору / Токмань Г. Л. // Дивослово. 2001. № 10. С. 22–26.
5. Челецька М. М. Принципи формування заголовкової термінологічної парадигми у сучасному літературознавстві / М. М. Челецька // Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка. Серія “Філологічні науки”. Житомир, 2005. Вип. 22. С. 200–203.